

HABENT SUA FATA SCULPTURAE

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.04>

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Kipovi i razne druge umjetnine resile su gradove i druge antičke ambijente. Brojnost takvih ukrasa je bila velika. Međutim, rijetko su umjetnine stizale do nas u dobro očuvanom stanju. Većinom su bivale uništavane i odbacivane. Njihovo stanje prigodom otkrivanja je često takvo da se teško rekonstruiraju. Fenomen uništavanja uglavnom nije slučajna. Obično je ovisio o društvenom ili ideološkom trenutku u životu pojedine zajednice. Pisac ovih redaka pokušava ovdje sistematizirati načine i razloge uništavanja. Najčešće je posrijedi namjerno uništavanje zbog političkih i idejnih razloga. Rimljani (Senat) uveli su i kaznu *damnatio memoriae* (prokletstvo uspomene) za careve koji su se na bilo koji način zamjerali, što je značilo uništavanje njihovih kipova i natpisa. Bilo je također i drugih načina i razloga namjernog uništavanja. Taj fenomen se osobito intenzivno javlja u prijelaznom razdoblju s tradicionalne rimske religije na kršćanstvo. Kršćani su poganske bogove smatrali demonima koji mogu naškoditi i naznačiti da je došlo novo vrijeme. Zbog takvog uništavanja bili su degradirani i čitavi dijelovi gradova i ambijenata u kojima su se takvi kipovi nalazili. Bilo je i bacanja u more i druge vode da bi im se izgubio svaki trag. Ponekad je mramor bio reupotrebljavan, a brončani kipovi pretvarani u sirovinu. Posebno je zanimljiv slučaj resemantizacije kipova, kad se starim sadržajima daju nova značenja.

U novije doba eksploziv radi umjesto poluga, čekića, konopca i omči. Razlozi su obično političkog ili religijskog karaktera.

Zbog toga je pisac upotrijebio za naslov i moto ove radnje citat rimskog pisca Terencija Maura: *pro captu lectoris habent sua fata libelli/sculpturae*.

Ključne riječi: *skulptura, demontaža i destrukcija*

Naslov ovog rada: *habent sua fata sculpturae (anaglypha)* parafraza je poznate sintagme: *Pro captu lectoris habent sua fata libelli*, stiha 1286 iz *De litteris, De syllabis, De metris* pjesnika Terencija Maura (*Terentius Maurus*) iz 2. ili 3. st., podrijetlom iz rimske Afrike.¹ Općepoznati stih zapravo znači: shvaćanje/prihvatanje čitateljstva određuje sudbinu knjige. Javne knjižnice su se u Rimu nalazile na posjećenim mjestima i u privatnim kućama. Često su bile bogate i lako dostupne.²

Naslov ovog rada prikazuje sudbinu umjetničkih djela javnog, ali i privatnog te sepulkralnog karaktera. Skulpture, reljefi, slike freske i druge umjetnine bile su često, ponekad čak i prečesto prenatrpane dekoracijom koja je bila u različitim funkcijama sukladno razvitku društvenih zbiivanja, a imala je i svoje ishodište, povijest i sudbinu. Za skulpturu, za razliku od knjige, više bi odgovarala konstatacija da su joj sudbinu određivale opće društvene prilike i shvaćanje njihova značenja od nastanka do danas. Moglo bi se parafrazirati Maurovu sentencu: *pro captu societatis habent sua fata sculpturae*. Sudbina javnih spomenika ovisi o vlastima, politici, društvu, ideologiji, a pod tim valja uključiti i religiju kao značajan čimbenik. Prevladavajuća religija i ideologija bitan je faktor u sudbini, zapravo životu ili kraju javnih skulptura različitog karaktera.

¹ *Leksikon antičkih autora* 1996, str. 575.

² Pesando 1994.

Sl. 1. Rim. Konjanički kip Marka Aurelija

Sl. 2. Rim. Konjanički kip Marka Aurelija

U ovome radu uglavnom će biti govora o uništavanju, demontiranju, pa čak i sramoćenju antičkih javnih i privatnih spomenika, što je bila gotovo redovno posljedica promjena društvene paradigme u društvu. Rijetki su spomenici koji su došli nedodirnuti, osim, dakako, atmosferilijama kao i drugim prirodnim procesima tijekom mnogih stoljeća. Jedan rijedak primjer izvrsno očuvanog javnog kipa je konjanička statua Marka Aurelija (sl. 1–2) na *piaceti* na Kapitoliju koju je uredio Michelangelo godine 1538. Međutim, da se nije vjerovalo da je posrijedi Konstantinova statua, prvog vladara kojega su kršćani držali svojim, vjerojatno je da bi i taj konjanički kip bio pretopljen i postao sirovina kao i najveći broj njih.³ Nije potrebno naglašavati kolika bi bila šteta za našu civilizaciju da je kip tada stradao.⁴ Sretnom zabunom je Marko pošteđen i ponovno upotrijebljen.

I tzv. „hrvatski“ Apoksiomen je očuvan u razmjerno dobrom stanju, jer je završio u moru koje ga je spasilo od mogućih kasnoantičkih nevolja da je stigao na svoje odredište (sl. 3–4).⁵ On je očito na nepoznatnom izvornom mjestu već bio upotrebljavan i oštećen. Kip je ipak prije potapanja koješta pretrpio, iako pouzdano nije bio predviđen za sirovinu nego za ukras u nekoj novoj upotrebi u raskošnom ambijentu. U lošem izvornom stanju završio je u moru, a kad je izvađen, konzerviran i rekonstruiran, sada je suvremeno izložen u muzeju koji se opet neprimjereno zove Muzej Apoksiomena.⁶ Naime, more je ostavilo teško popravljiva oštećenja u strukturi bronce. Međutim, ovaj kip nije pretrpio (namjerna) oštećenja kao neki drugi. Njega je netko kupio i preprodao zbog zarade. S obzirom na stanje na mjestu nalaza veoma je lako moguće da je završio u moru za oluje u kojoj se našao brod kao dostojna žrtva morskim bogovima mora i oluja. Naime, poganskim bogovima da se umilostive, valjalo je ugoditi vrijednim poklonima. More kao iskonski element često nije bilo milostivo pomorcima pa su za smirivanje bili neophodni odricanje i pokloni. Prorok Jona je bačen kao uzdarje moru, ali je Božjom voljom spašen (Jona 1, 4–15). Juvenal običaj darivanja morskim silama ismijava (XII, 29–49). Očaj u koji je njegov trgovac Katul zapao bio je razlogom što je on sam tražio da se baš njegova imovina baci kao žrtvu bijesnom moru. Katul je, iako osiromšen, ipak preživio. Još je bilo slučajeva nalaza brončanih kipova u Jadranu⁷, a bit će ih nesumnjivo još i kod nas, a drugdje ih je bezbroj, da ne spominjemo najvažnije one iz Punto Stila u Calabrijii.⁸ U ovakvim slučajevima o kojima će se poslije raspravljati nije riječ o neprijateljskom odbacivanju u more. Čudom neki su se ipak sačuvali i na kopnu kao Auriga iz

³ Usp. *Liber pontificalis* uz godinu 966. (*caballus Constantini*); Lahusen – Formigli 2001, str. 226–227, br. 138, sl. 1–2; 407 a, 408 b; 409 c–f, 1–7.

⁴ Veliki Michelangelo je izvanredno iskoristio kip kao središnju točku pri oblikovanju stilski čistog i umjetnički iznimno vrijednog ovalnog trga s kojega puca pogled na čitav Forum Romanum.

⁵ Cambi 2007, str. 85–109; Cambi 2007a, str. 1–18; Cambi 2012, str. 41–55. Bilo je neprimjereno kip nazvati Apoksiomenom i na tome nazivu i dalje ustrajavati, prije svega jer atleta čisti svoj strigil od masnoće i prašine. Osim toga, kako Plinije navodi, Apoksiomen je znameniti Lizipov kip (*N. H. XXXIV, 62*) od kojega se očuvala jedna jedina replika (Rim, Vatikanski muzeji). Drugi kipovi toga imena koje Plinije također spominje, ali drukčije naziva, nisu se očuvali i nije poznato kako su izgledali. Drugi kipovi sličnog imena koji izvode istu radnju su periksiomen ili čovjek sa strugalom (*Plin., N. H. XXXIV, 86 i 88*). Stoga je naziv Apoksiomen za lošinjski kip neprimjeren i isforsiran pa stvara zabunu.

⁶ U radovima spomenutim u bilješci 5 višekratno smo upozoravali na činjenicu da kip ni ikonografski ni umjetnički nema veze s Apoksiomenom koji je Lizipovo djelo i koji je jedinstven.

⁷ Petriaggi 2003. Kip Satira P. Moreno u svom prilogu u istoj publikaciji (str. 102–113) uspoređuje s Praksitelovim Satorom. Mnogo brončanih skulptura i skulpturica je objavljeno u *Nel mare dell'intimità* 2017, str. 148–154. Ne spominje se nalaz mladića iz mora Crne Gore.

⁸ *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik* 2004, tab. 7 a–b; 7 c–d, tab. 7 c, 8 d, e.

Sl. 3. Kip Strugača. Vele Orjule. Muzej Aposiomena Mali Lošinj

Sl. 4. Kip Strugača. Vele Orjule. Muzej Aposiomena Mali Lošinj

Delfa.⁹ Ipak moru treba zahvaliti za poznavanje originala koji bi da su dospjeli na odredište bili u konačnici uništeni.

U ratu i opsjedanju gradova nedvojbeno je da je nakon zauzimanja dolazilo do uništavanja i destrukcije različitog karaktera, prije svega zbog pljačkanja. Takva su uništavanja bila neminov-

⁹ *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik* 2004, tab. 10 a–h; Kreikenbom 1992, str. 99–109, tab. 34 a–d.

Sl. 5. Salona. Vrh are. Gradske zidine

na, ali se o tome teško smije suvislo raspravljati. Nema tih sredstava koja se ne bi upotrijebila bilo za obranu, bilo za osvajanje nekog grada ili manjeg naselja. Umjetnine su pri tomu postajale kolateralne žrtve. U takvim slučajevima teško se daje govoriti o javnim i privatnim spomenicima jer zapravo nije poznato što se, kako i zašto događalo. Druga je stvar s fragmentima koji su uništeni da bi poslužili kao kamen za gradnju gradskih zidina. Upotreba različitog kamenog materijala na nekoliko je mjesta zabilježena u Saloni gdje su osobito nadgrobni spomenici razbijani da bi se ugradili. Takvih je primjera mnoštvo. Svako istraživanje gradskih zidina otkrije mnogo novih primjera. Razlog njihove ugradbe uvijek je isti. Nadgrobni spomenici nakon gašenja bliže rodbine koja se brinula za grob i njegov inventar ostajali su tako bez nadzora i zaštite. Upotrijebljeni fragmenti ili čak čitavi spomenici ponekad su ostavljeni da budu vidljivi, a ponekad su ostajali u nutрини zidne strukture. U takvim slučajevima nije posrijedi izživljavanje i pogrda, nego prigoda i nasušna potreba osobito u hitnim popravcima. I danas se u sjevernim zidinama tik uz amfiteatar vidi lijepo ukrašeni vrh nadgrobne are (sl. 5).¹⁰ Taj je dio spomenika odvojen od tijela koje je nestalo, iako je vjerojatno ugrađeno negdje u blizini. Na uskim sporednim vratima blizu amfiteatra (istočni dio Salone, u sjevernim zidinama) bila je ugrađena i stela Gaja Utija, ali da bi se dobio prikladan materijal, razbijena je u više fragmenata (sl. 6).¹¹ Veći dio je očuvan i mogao se rekonstruirati, osim polufigure samog Gaja (prva figura na lijevo) koji je svakako bio najvažniji član obitelji. Međutim, moguće je da se, kad se bude istražio i ostali dio salonitanskih zidina koji je iznimno dug i velikim dijelom neistražen, pojavi i taj nedostajući lik. Napušteni dio zapadne nekropole bio je neiscrpan izvor potrebnog materijala za gradnju ili obnavljanje zidina. Nasušna potreba nije imala milosti prema napuštenim spomenicima. Daleko bi nas odvelo kad

¹⁰ Cambi 2020, str. 124, sl. 162.

¹¹ Cambi 2020, str. 240–241, sl. 366, 366 a. Najvažnija literatura o tome spomeniku navedena je u bilj. 835.

Sl. 6. Salona. Stela Gaja Utija. Arheološki muzej Split

Rimska civilizacija doživljavala je značajne promjene tijekom stoljeća vezane za političke događaje, društvene i religijske promjene. Prilikom takvih promjena, uglavnom nasilnih, događala su se zamjetna i namjerna oštećenja i destrukcije spomenika. Nepoželjne osobe ili pak kipovi božanstava bili su obarani i uništavani na razne načine. Nositelji novih ideoloških i religij-

bismo nabrajali što je sve u Saloni iskorišteno kao sekundarni građevni materijal. Puno je spomenika ugrađeno, ali pri tomu se ne misli na one koji su nađeni prigodom gradnje i iskorišteni za javnu prezentaciju (ukras u zidovima) kao izraz ponosa graditelja. Da nije bilo želje da se oni pokažu, vjerojatno bi propali. Pri tomu je ostavljeno samo lice spomenika, a ostali dijelovi, također važni za proučavanje, ostajali su u zidovima pa je tako izostala mogućnost cjelovitog proučavanja. Ipak bolje je išta nego ništa, a nove konstrukcije su dobile raznolikost i pružale visoki estetski ugođaj, što je opet svojevrsni kulturni fenomen vrijedan istraživanja. Potonja se pojava često zapaža u Solinu, Splitu, Trogiru, Zadru, Puli, a u manjoj mjeri i drugdje, ali općenito posvuda u rimskom svijetu.¹²

Neke su skulpture preživjele u razmjerno dobrom stanju: iako su bile porazbijane i uklonjene s izvornog mjesta, ipak su nakon nalaza mogle biti uspješno restaurirane. One su kao carski kipovi iz Nina (sl. 14)¹³ ili pak božica Diana-Hekata raskomadane, ali su preostale u razmjerno dobrom stanju pa su se mogle obnoviti (sl. 9).¹⁴ Muzeološka obrada je, međutim, često otežavala proučavanje zbog fantazije restauratora, osobito u kasnom srednjem vijeku.¹⁵ Sve su to pojave koje su bile društveno uvjetovane i često u svoje vrijeme i dio kulture čuvanja.

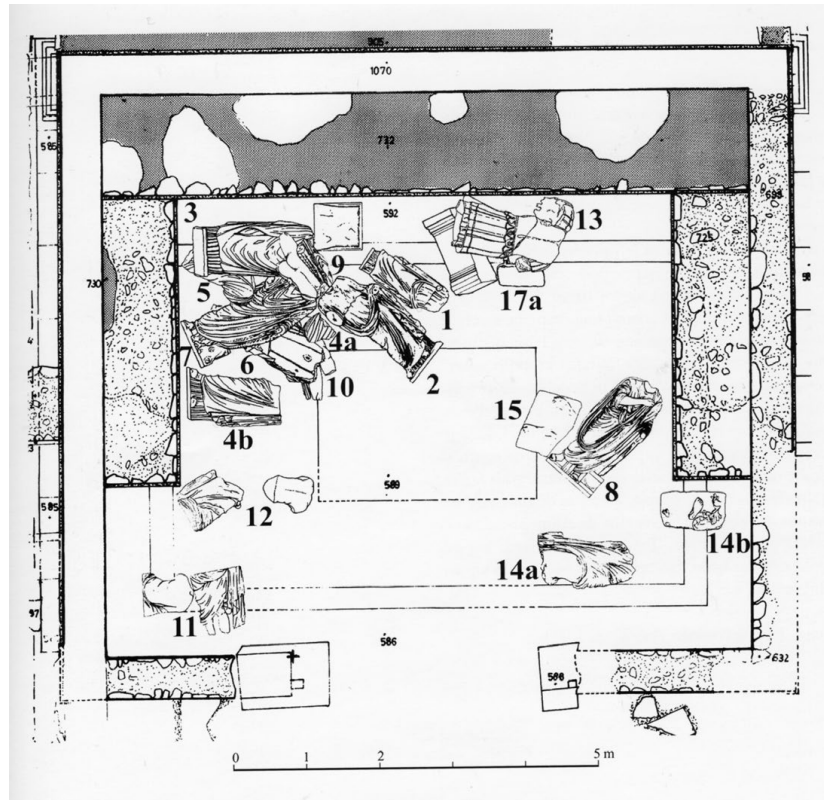
Treba se posebno osvrnuti na pojavu koja je, doduše, poznata, ali kojoj se obično ne obraća dovoljna pažnja. Posrijedi je odstranjivanje i unakažavanje javnih spomenika, ali i raznih umjetnina. Rijetko se raspravlja o načinu na koji se to događalo i razlozima te pojave.

¹² O tim spomenicima višekratno je osobno raspravljao ovdje potpisani autor. Nešto veći broj tzv. spolija (spomenika ili fragmenata u sekundarnoj upotrebi, uglavnom uzidanih u kuće) bilo je u Trilju ili okolici vojnog tabora u Tiluriju (Tončinić – Cvetko 2021). Znatno manje na bilo koji način iskorištenih spomenika bilo je u okolici drugog vojnog tabora u Dalmaciji – Burnumu (uglavnom u Kistanju i okolnim selima). Koncentracija spomenika u zidovima zgrada obično je znak blizine i vrijednosti lokacije uz koju se nalaze. Usp. nedavno sintetski I. Babić.

¹³ Cambi 2000, str. 36–37, bilj. 200–206, tab. 22; Hertel 2013, str. 195, br. 117, tab. 102, 121, 2. Ovaj je kip bio u kolekciji Danieli-Pellegrini i očuvan je gotovo u cijelosti. Zanimljivo je da je na mjestu na kojem je bio izložen ispred crkve sv. Donata na zadarskom Forumu za vrijeme bombardiranja grada pao s baze i slomio vršak nosa koji je dotada bio dobro očuvan. Takva su oštećenja tipična za pad kipa s baze.

¹⁴ Cambi 2020, sl. 183–184, sl. 264.

¹⁵ Kasnobarokni talijanski kipar i restaurator Bartolomeo Cavaceppi često je prelazio granice restauratorskog postupka uljepšavajući kipove i reljefe. Da nije bilo novootkrivenih dokumenata, ne bi se znalo da je ovaj uspješno, što valja naglasiti, obavljao „poljepšavanje“. Usp. Gennaccari 2006, str. 387–410.

Sl. 7. Narona. Augustej

Sl. 8. Narona. Augustej

Sl. 9. Aequum (Čitluk kod Sinja). Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

skih ideja bili su obično poticatelji takvih postupaka. Posebno je aktivno bilo kršćanstvo, ali ne i jedino koje je kipove i slike „demona“ uklanjalo s javnih mjesta. Poganski bogovi i polubogovi za razliku od Židova nisu se smatrali lažnim i nepostojećim nego realnim, zlim silama koje uspješno djeluju iz nutrine kipova i drugih spomenika.¹⁶

Postoji jedno svjedočanstvo Priscilline katakombe u Rimu koje je više nego rječito u tome pogledu. Riječ je o grafitu na kojem su primitivno prikazana tri ljudska lika (sl. 10).¹⁷ U sredini je imperator ili neko ikonografski Jupiteru slično božanstvo na bazi koji je meta rušilačkog pothvata. U lijevoj mu je ruci žezlo, a u desnoj patera kojom izljuje žrtvu. Iako je grafit iznimno naivan, jasno je da je ovakav nagi lik jedan od najuobičajenijih skulpturalnih tipova za careve kipove kojima je predložak Jupiterova ikonografija.¹⁸ Lice mu je gotovo uništeno uparanim križem. Kipova s naknadno urezanim križevima na čelu ima osobito u Maloj Aziji.¹⁹ Oko vrata mu je omča, a u desnici čovjek odjeven u tuniku drži konop koji je nekoliko puta omotan oko njegova vlastita tijela, što očito i precizno pokazuje da je za obaranje kipa bila potrebna snaga ne samo ruku nego i čitavog tijela. Sve se to dobro zapaža. Čovjek je, izgleda, imao kratku bradu, a oko glave vijenac što svjedoči da je posrijedi nekakav svečani (religijski?) opravdani čin. S druge strane kipa (lijevo) također je jedan čovjek odjeven u radnu tuniku i

ima oduševljeno raširene i podignute ruke u kojima je vjerojatno patera, a u desnoj grana (palmovač). Ovaj je crtež najvjerojatnije vlastita pohvala urezana na grobu počinitelja toga djela/nedjela. Očito je vladalo uvjerenje da je uništavanje kipova hvalevrijedan pothvat, ali rezultat je zapravo suprotan i civilizacijski nakaradan. Taj car ili božanstvo pripadali su nedavnoj povijesti samih počinitelja, ali nove društvene strukture podlegle su nastaloj političko-društvenoj klimi koja je to odobravalala i poticala.

Ovaj je crtež, dakle, jasno svjedočanstvo onoga što se masovno događalo pa, unatoč primitivnosti i skromnoj vještini, to se smatralo hvale vrijednim činom, društveno pozitivnim i stimuliranim. Obaranje je manjih kipova bilo najlakše obaviti potezanjem užeta vezanog za vrat ili za donji dio nogu i snažnim povlačenjem dok se kip ne sruši. Veće kipove moglo se oboriti tako da

¹⁶ Na primjer Anastazije Aleksandrijski, *Vita sancti Antoni* (u prijevodu): ... i, ako treba, čitaj poganima, iako na taj način mogu ne samo shvatiti da je naš Bog i Božji sin, nego također i da kršćani koji mu revno služe i religijski vjeruju u Njega, dokazuju, ne samo da su demoni, koje Grci smatraju bogovima, nego da nisu bogovi, pa ih gaze i optužuju kao varalice i pokvarjenjake čovječanstva, unatoč našeg Gospodina Isusa Krista, kojemu neka bude slava uvijek i zauvijek. Amen. Ima još mnogo sličnih svjedočanstava.

¹⁷ Alto Bauer 1996, sl. 85.

¹⁸ Niemeyer 1968, str. 104–108, tab. 24–27.

¹⁹ E. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum 1966., tab. XXXIX 1-2.

Sl. 10. Rim. Prisciline katakombe. Grafit s prizorom rušenja kipa

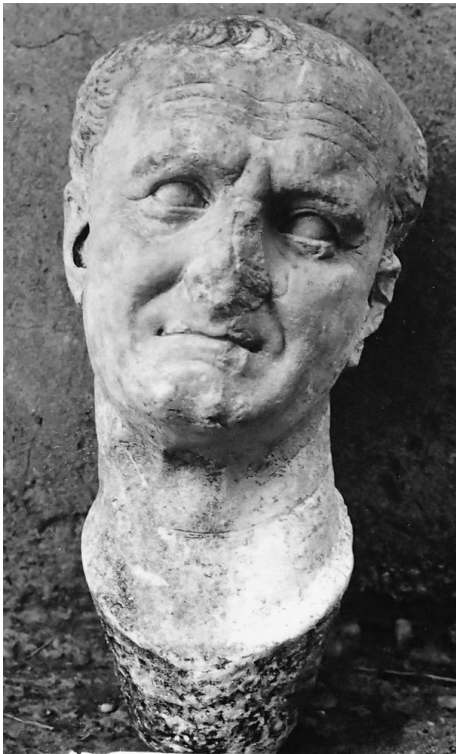

Sl. 11. Split. Kip Grgura Ninskog

Sl. 12. Zagreb. Kip bana Josipa Jelačića

se razbiju odgovarajućim alatima (čekić i poluga). Sudbina poslije pada skulpture bila je različita. Fragmenti su napušteni ili su na tlu još više destruirani i ponižavani. Brončane statue pretapale su se kao sirovina. Ponekad je sudbina bila milostivija pa su se neke velike bronce ipak očuvale, što je već naznačeno. U recentno doba nije se samo u nekim slučajevima drastično postupalo, kao što je bio slučaj s kipom biskupa Grgura Ninskog (sl. 11) za vrijeme talijanske okupacije Splita ili bana Josipa Jelačića u Zagrebu u doba jugoslavenskog komunizma (sl. 12). U oba slučaja posrijedi su politički motivirani razlozi, ali znatno civiliziraniji. Po svoj prilici u odstranjivanju, ali ne i

Sl. 13. Naron. Glava Vespazijana.
Arheološki muzej Narone

taljenju veliku ulogu imale su vrhunske umjetnine i njihovi autori (Ivan Meštrović i Anton Fernkorn). Nedavno su oba kipa ponovno podignuta, doduše ne na istim, ali svakako na prikladnim mjestima jer su ona izvorna bila krivo odabrana (Grgur na Peristilu u Splitu, Jelačić okrenut sjeveru, kao aluzija na njegov negativno ocjenjivani pohod na mađarsku revoluciju u 19. st.). Važno je istaknuti da je kip bio leđima okrenut daleko većem dijelu trga, to znači i ljudima. Inače bronca se najčešće pretapala u sirovinu, ali vrijednih i znanstveno-umjetnički zanimljivih ostataka ima posvuda, čak i u moru.²⁰ Mramor se također često ponovno iskorištavao u kamenoklesarskim radionicama, unatoč tomu što je preostajalo dosta škarta od kojega se ponekad nađu ostatci koje je teško povezati i interpretirati.

Osim obaranja statua pojavljuje se možda čak i spontani, ali ničim izazvani proces oskrvruća spomenika. Takvih svjedočanstava ima mnogo. I u našim krajevima može se spomenuti njih bezbroj. Treba se samo kratko osvrnuti na sudbinu cjeline kipova u carskim svetištima u Naroni i Ninu o kojima postoji bezbrojna literatura. Nakon obaranja i uništavanja oni su u Naroni prekriveni zemljom i šutom, a prostor je ostao kao neiskorišteni skelet. Osnovna funkcija je, osobito u Naroni, prekinuta i

obezvrijeđena, a nije se našlo odgovarajućeg sadržaja da se zamijeni pa je ruina zaboravljena (sl. 7 i 8).²¹ Plečaševe kuće na naronitanskom forumu nisu iskoristile celu hrama čija je unutrašnjost postala štala. Svakodnevni poslovi pri korištenju gnojiva u nedolično prenamijenjenim prostorima ponekad su pukim slučajem otkrivali fragmente kao što su glava Livije ili kip bez glave palijate i carskog torza u Opuzenu.²² Takvi nalazi upozoravali su da na tome mjestu postoje ostatci nekog važnog javnog antičkog ambijenta. Fragmenti, često unakaženi do neprepoznatljivosti, osim, dakako, glave Vespazijana koja je nađena tijekom istraživanja u gotovo neoštećenom stanju, osim nosa koji je stradao po svoj prilici pri padu kipa na pod, također su ukazivali na važnost arhitekture. Vespazijanova glava je nađena izvan gabarita hrama, ali očito da je otuda bila izbačena uz prugu (sl. 13).²³ Iskopavanja unutar gabarita Plečaševih štala pokazala su žalosno stanje nekada oholog carskog svetišta nakon devastacije. Kipovi su bačeni s izvornog postamenta i ispreturani, tako da ništa nije ostalo na originalnom mjestu. Desakralizacija se događala po svoj prilici jednokratno. Baza za kipove uza zid građevine je ostavljena jer nije nikome smetala, tako je nekadašnje svetište za koje su se skrbili augustali ostalo bez funkcije, kao i carskog dostojanstva. Bila je to jeziva degradacija slike grada. Forum je ostao zapušten i

²⁰ Osim već spomenutih primjera iz Jadrana, usp. na primjer ostatke velikog Augustova konjaničkog kipa koji su ribari izvukli blizu otoka Eubeje. Lahusen – Formigli 2001, str. 64–69, br. 24, sl. 24, 1–9.

²¹ Posljednje o Naroni nakon neizbrojivog mnoštva kataloga i publikacija usp. Marin 2021. Crtež cele nakon otkrića jasno pokazuje stanje oborenih kipova sa zidanog postamenta na kojemu su bili podignuti.

²² Cambi 2022, str. 111–124, sl. 1–8.

²³ Cambi 2000, str. 48–49, bilj. 305, tab. 74–75.

Sl. 14. Nin. Kip Tiberija. Arheološki muzej Zadar

Sl. 15. Aequum. Fragment kipa cara. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

prepušten i ukopima,²⁴ a kršćansko se središte pomaknulo prema istoku u nizinu, prema lijevoj obali Neretve.²⁵

U drugom nešto dostojanstvenijem stanju ostao je hram u Aenoni.²⁶ Tiberijev kip je imao čak i nos, inače obično razbijen, ali ironijom sudbine kip je pao na pločnik pa mu je otkrhnut do tada dobro očuvani akvilinski vrh nosa (sl. 14).²⁷ Namjera je, unatoč tome, definitivno bila poništavanje njihova mjesta i poruke u prostoru. Činjenica da su presječene ispod koljena znači da je skulptura namjerno razbijena i odvojena od baze da bi se oborila. Kip imperatora u Jupiterovoj haljini iz Nina ostao je bez glave koja je slomljena na vratu.²⁸ Ovaj kip jedan je od rijetkih koji su izrađeni u jednom komadu mramora osim ruku koje su bile povezane željeznim klinovima,

²⁴ Uglešić 2003, str. 201–212.

²⁵ Marin 1998, str. 475–506.

²⁶ Jadrić-Kučan 2012, str. 41–66; Jadrić – Miletić 2008, str. 75–90. Vrlo dobru diplomsku radnju napravio je B. Dukić (2015) kojemu sam bio mentor. Radnja je dostupna na internetskim stranicama.

²⁷ Cambi 2000, str. 36–37, bilj. 200–206, tab. 22–23.

²⁸ Cambi 2020, str. 210, sl. 312.

Sl. 16. Narona. Fragment glave cara.
Arheološki muzej Narone

gdje su najlakše prelomljene. Posebno je važno što je glava bila izrađena zajedno s vratom, a najčešće su ovakvi monumentalni kipovi imali glave povezane čunjastim spojem ispod vrata da bi se mogla umetnuti u rupu među ramenima. Zbog toga je glava lako odvojiva od tijela i tako dekapitirana skulptura izgubila je svoje značenje, ali sve ostalo bilo je gotovo nedirnuto. Ruke su odlomljene zbog lakšeg rukovanja, a ne zbog unakažavanja, što je inače karakteristika ninskih carskih kipova koji su bili deponirani uz manja oštećenja u okolici hrama. Kipovi su maknuti i složeni u vrtu kanonika Đurovića u susjedstvu, uz suzdržani pijetet i zakopani. I u slučaju Nina kršćanski se centar odmaknuo od foruma i hrama, ostavljenih zaboravu i propadanju. Drevne gradske svetinje kad su prestale bivati takvima bile su uklonjene uz manje vandalizma.

U Aequumu je također postojalo carsko svetište po svojoj prilici u jednoj od cela na forumu, slično kao i drugdje u provincijskim gradovima. Svjedočanstvo toga je donji dio kipa s nogama na bazi cara u oklopu, ali drugo ništa (sl. 15).²⁹ Po svojoj prilici bilo je temeljito uništeno i poništeno. Koliko se carsko svetište širilo odnosno razvijalo nemoguće je stvoriti pouzdanu sliku.

Međutim, posve je različit slučaj s jednom naronitanskom glavom koja nije pripadala svetištu. Pouzdano je pripadala nekom tetrarhijskom vladaru što se vidi prema stilskim karakteristikama (sl. 16).³⁰ Posrijedi je starija osoba, ali se ne smije upuštati u atribuciju. Glava je bila monumentalnih dimenzija što je jasan pokazatelj visokog statusa osobe. Glava je doživjela nekoliko udaraca. Prije svega dobila je udarac (možda upravo onaj koji se vidi na ustima) koji je portret odvojio od tijela. Drugi udarac zadan je odozgo tako da je portret pukao prema dolje, što znači vertikalno i prepолоvio kranij preko kraja lijevog oka. Treći udarac je dijagonalno odcijepio glavu tako da se vidi tek dio čela i tjemena, od ostalog je preostao samo zatiljak. Valja ukazati na to da je stražnji dio veći nego što je normalno, a to bi značilo da je ostavljeno da se, ako skulptura bude na slobodnom prostoru, suzi i doradi. Isto tako potrebno je napomenuti da su svi udarci raskolili glavu po mramornim venama. Da je ova glava očuvana, vjerojatno bi je bilo moguće atribuirati nekom od kasnoantičkih imperatora, što bi bilo od iznimne važnosti.

Zanimljiv je slučaj u Issi gdje je nedvojbeno postojalo svetište posvećeno rimskim carevima. Niz kipova je bio dekomponiran i unakažen (sl. 17, 18), ali neuobičajeno je da postoje i drugi slučajevi pokušaja odstranjivanja kipova (resemantizacija i bacanje u more, a o tome više poslije).³¹

Tiberijeva glava iz Borka poviše Omiša (*Oneum*) dobila je dva nasuprotno usmjerena udarca sa strana i treći po sredini na predjelu čela i oko očiju (sl. 19).³² U njima je veoma oštećeno desno oko, a lijevo je nestalo, kao i čelo. Sva oštećenja i udarci pokazatelj su bijesne mržnje razjarenih

²⁹ Cambi 2008, str. 96, br. 15.

³⁰ Cambi 2000, str. 73, bilj. 533–534, tab. 154–155.

³¹ Ivčević 1998, str. 75–84; Vješnica – Ordulj 2020, str. 473–493; Maršić 2020, str. 7–20.

³² Cambi 2000, str. 37, bilj. 210, tab. 24–25.

Sl. 17. Vis. Kip cara. Arheološki muzej Vis

Sl. 18. Vis. Kip cara. Arheološki muzej Vis

suvremenika. I. Jadrić-Kučan drži da je u Oneumu mogao biti centar carskog kulta salonitanskog konventa, ali to je ipak nedokazivo.³³

Vrlo je zanimljiva situacija u Puli gdje je svetište posvećeno Romi i Augustu preostalo sve do krovšta, iako oštećeno od raznih prirodnih agensa (sl. 20). Posveta toga dobro očuvanog hrama na pročelnom epistilu jasan je pokazatelj da je hram bio u carskoj i državnoj službi, iako su brončana slova uzeta sa svog mjesta, ali su sačuvani žlijebovi gdje su bila umetnuta.³⁴ U doba Augusta posveta je još uključivala i cara i državu. Poslije car sjedinjuje obje funkcije. Očuvanost treba zahvaliti činjenici što je svetište davno bilo prenamijenjeno za neku kasniju funkciju, dok je inventar bio ne samo zanemaren nego i uništen, o čemu svjedoči nekoliko carskih fragmenata: noge imperatora s barbarom te jedan torzo (sl. 21). Preostale carske skulpture pokazuju vidljive

³³ Jadrić-Kučan 2012, str. 1, 41–66. Brojne indicije govore u prilog tome da je centar takvog kulta bio u Aspalatu, luci Spalata. Na državnom vlasništvu Dioklecijan podiže svoju palaču. Usp. Cambi 2021, str. 13–55, sl. 17–38.

³⁴ Matijašić 1996, str. 67–95. Autor donosi brojne slike grafika iz ranijih stoljeća iz kojih se vidi da je građevina dugo bila u funkciji kasnijeg grada. Fischer 1996, str. 79–87, sl. 15, 16; Letzner 2005, str. 36–49, sl. 55, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70.

Sl. 19. *Oneum. Fragment glave Tiberija.*
Gradski muzej Omiš

znakove destrukcije. Treba pretpostaviti da je ovakva dispozicija kapitolijskih hramova s carskim svetištem u jednoj od sporednih cela postojala i u drugim gradovima na istočnom Jadranu.

I u manjim mjestima postojalo je svjedočanstava uništavanja carskih kipova. U ovom kontekstu treba upozoriti i na jedan portret iz Bola na otoku Braču (sl. 22).³⁵ U kasno-baroknoj kući (Garma br. 2) uzidana je razmjerno visoko na pročelju jedna glava koja je prema obliku nastavka na vratu pripadala nekom kipu nešto većih dimenzija od normalnih. Koliko god je lice jako oštećeno, jasno se pokazuje da je ono bilo realistički koncipirano i da je ono jedino sačuvano oko iskazivalo intenzivan patetički izraz (pogled koji nestaje u nepoznatom, u daljini). Na glavi je vijenac što jasno potvrđuje da je riječ o caru približno iz tetrarhijskog razdoblja. Lovorov vijenac (*corona laurea*) je u kasnoantičko doba znak carskog dostojanstva, usmjerenog posebno na stilski karakter i lovorov vijenac kao uobičajeniju carsku insigniju.

Drastično uništenje i zatiranje svakog spomena pokazuje gotovo smrvljeni porfirni kip Maksimina Daje iz Šarkamena u Srbiji (sl. 23).³⁶ Kao da se uništenjem te skulpture željelo postići potpuno i cjelovito zatiranje uspomene na odioznu

osobu cara, kao što svjedoči citat iz Eusebijeve *Povijesti crkve*, o čemu vidi kasnije u bilješci. Kip je bio ne samo udarcima željezne poluge razbijen na veće komade nego su i manji fragmenti razmrvljeni čekićem. Ipak je uspjela djelomična rekonstrukcija izgleda. Porfir je tvrd za klesanje, ali je lakši za razbijanje. Porfir je bio carski materijal zbog svoje kvalitete i grimizne boje. U slučaju ovoga cara postoji čak i sasvim dobar razlog za takav postupak zbog njegova protukršćanskog stava i upornosti u progonima i nakon Galerijeva edikta o aboliciji prakticanja kršćanstva.

Nisu uništavane samo glave vladara i članova njihovih kuća nego i kipovi i reljefi raznih božanstava. Također je beskrajno mnogo primjera neprijateljskih svjedočanstava, bez ikakvog respekta prema zajedničkoj prošlosti. Spomenuta statua kipa Diane-Lucifere iz Aequuma je blagi slučaj, ali je imao razorno djelovanje na priproste populacijske mase. Na primjer ostaci noge Venere i dupina iz Splita zapravo su beznačajni i gotovo neprepoznatljivi dijelovi jedne kompleksne, ali nedvojbeno važne skulpture. Na dupinu je sjedio i lik erota koji je otučen tako da su mu preostali samo otisci ruku na bedru figure, a do nje je još bio i nastavak o kojem ne znamo ništa, jer je nestao (sl. 24).³⁷ Noga i kaciga kao ostaci velike statue, vjerojatno Marta, također su sličan primjer, ali njegov je izvorni izgled još daleko teže odgonetnuti.³⁸ Ove su dvije skulpture stilski veoma srodne i po svoj su prilici iz istog vremena i djelo iste radionice. Uistinu je šteta što se izgled ovih dviju skulptura ne može rekonstruirati. Monumentalni kip Herakla iz Aequuma bio je temeljito uništen, glava je udarcem odvojena od tijela od kojega su preostali samo dijelovi (leđa

³⁵ Cambi 2004, str. 252–254, sl. 14–15.

³⁶ Popović 2017, str. 81–86, sl. 17.

³⁷ Cambi 2021, str. 18–19, sl. 19.

³⁸ Fragment nije objavljen.

Sl. 20. Pula (Pola). Fasada hrama Augusta i Rome

Sl. 21. Pula. Fragment kipa nekog cara

i dio odjeće) te šaka koja je izvanredno i detaljno izrađena tako da se vidi svaki anatomski detalj prstiju, žila i žilica (sl. 25).³⁹ U kontekstu ove rasprave posebno je zanimljiv način na koji je trokutasti segment glave ispao iz svoga mjesta i koji, nažalost, nije nađen, ali je bez obzira na to jasno kako je izgledala čitava glava. Očito se taj isječak prigodom devastacije odvojio po venama i ispao kao da je nožem isječen poput sira iz koluta. To se dogodilo udarcem onako kako i obično puca pentelički mramor sklonom pucanju po venama. Ekvumski Heraklo bio je očito najvažniji kip u tome gradu u nekoj od tri cele foruma i postao je glavna meta destrukcije.

Karakteristično uništavanje kulturnih kipova pokazuju i ostaci sjedećih boginja iz Senja (sl. 26).⁴⁰ Jedna od njih pouzdano je prikazivala Kibelu na tronu okruženom lavovima, a druga neko božanstvo prirode na hridini kao tronu iz špilja koje izlaze razne životinje. Ovakav ikonografski tip bio je prikladan za božicu grada personificirajući karakteristike grada i prirode. Njihovo podrijetlo očito potječe iz neke vrsne istočne radionice. Ono što je u kontekstu teme sasvim jasno jest da su kipovi namjerno razbijeni na identičan način. Gornji dio tijela je odbijen udarcem s leđa tako da je pukao po veni po sredini tijela. Nedostajući ikonografski mnogo važniji dio je vjerojatno razbijen na mnoge manje dijelove. Nedvojbeno je da je preostao barem dio gornjeg dijela tijela, bilo bi jasnije koga prikazuje.

Nešto drugačiji oblik poništavanja pokazuje mramorni kip afrodizijskog ribara (sl. 27).⁴¹ Njemu je odbijena glava, a odlomljene su također ruke i noge. On je posve nag kao i arhetip, osim perizome koja mu sakriva stidne dijelove. Ruke su mu bile dignute u trenutku dok baca mrežu. Ova

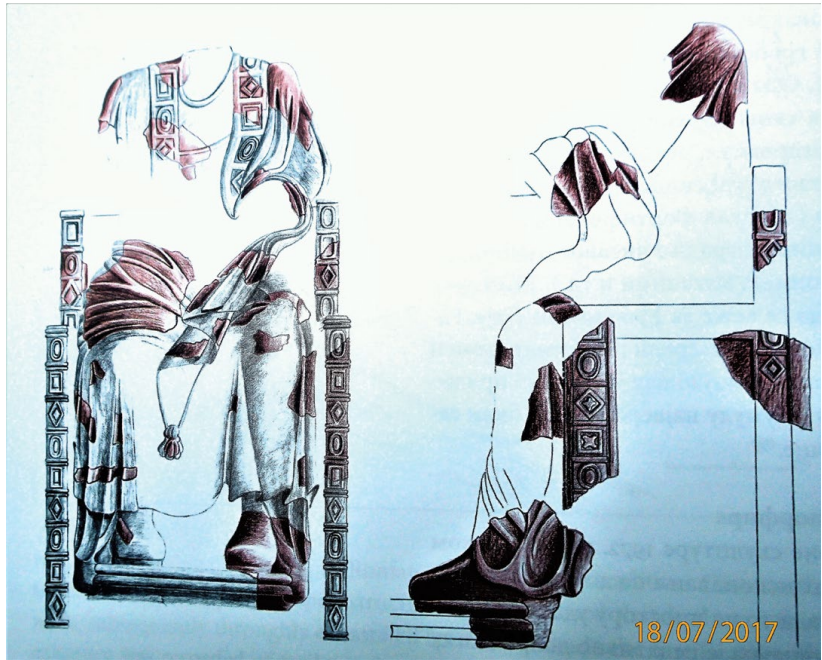
³⁹ Cambi 2020, str. 178–179, sl. 258, 258 a.

⁴⁰ Glavičić 2013, str. 1–19, sl. 2, str. 19–24, sl. 3, 4; Cambi 2020, str. 184, sl. 265, 266.

⁴¹ Cambi 2020, str. 176–177, sl. 257.

Sl. 22. Bol na Braču. Portret cara.
Uzidan u kuću

Sl. 23. Šarkamen. Rekonstrukcija porfirnog kipa

Sl. 24. Split. Fragment kipa Venere. Arheološki muzej Split

kopija helenističkog originala nema nikakav religijski ni simbolički sadržaj ili poruku. To je umjetnička kreacija naturalističkog kasnog helenističkog stila toga doba koji se okrenuo svakodnevnom svijetu, skromnim ljudima i njihovim dnevnim poslovima neophodnim za golo preživljavanje. Prethodno klasično herojstvo nagih kipova i reljefa postupno je napuštan. Ovaj je siromah starije životne dobi lovio ribu u plitkom moru za preživljavanje.⁴² Da bi mogao opaziti ribu, ribar je morao zagaziti u more i baciti mrežu koju bi potom zatvarao zatezanjem konopca na rubu gornjeg dijela mreže izvukavši obično skroman ulov. Bio je nag i bos. Zašto je takav neutralan motiv oskvrnut, nije jasno. Njegova je „krivica“ samo u tome što je pripadao jednoj civilizaciji kojoj je proteklo vrijeme. Moguće je da je i njegova sirotinjska nagost bila dodatni poticaj uništavanju. Možda je bio i kolateralna žrtva u vrelini napada na znatno „važnije“ kipove i simbole.

⁴² Ovakav način ribolova bio je razvijen odavno i trajao je dugo. Pisac ovih redaka dobro se sjeća da je još u njegovoj mladosti postojao. Kasnije je nestao jer je neisplativ. Zadnjih desetljeća ribe su se udaljile od obale.

Sl. 25. Aequum. Glava Herakla.
Arheološka zbirka Franjevačkog samostana
u Sinju

Sl. 26. Senia (Senj). Fragment kipa božice.
Gradski muzej Senj

Sl. 27. Salona. Fragment kipa tzv. afrodizijskog
ribara. Arheološki muzej Split

Ima i drugih i različitih načina uništavanja u kasnoj antici koji se oslanjaju ne samo na mržnju prema imperatorima i lažnim idolima koji su izrađeni od ljudskih ruku pa kao takvi ne mogu biti božanski likovi nego i na nevaljale izrađevine, što je još poznatno od vremena Mojsija i Starog zavjeta, pa preko apostola Pavla do ranog kršćanstva. Ovdje je izneseno samo nekoliko primjera.

LITERATURA

- Inan – Alföldi-Rosenbaum 1966 J. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966.
- Alto Bauer 1996 F. Alto Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Teil II, Das spätantike — frühbyzantinische Denkmal*, Mainz 1996.
- Babić 2014 I. Babić, „Aurelija Priska kao Izida“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111, 2018, 215–244.
- Babić 2019 I. Babić, „Hramovi u Dioklecijanovoj palači i štovanje egipatskih božanstava“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44, 2019, 387–407.
- Beard 2007 M. Beard, *The Roman Triumph*, Harvard University Press, Cambridge – London 2007.
- Berenson 2007 B. Berenson, *L' arco di Costantino o della decadenza della forma*, Milano 2007.
- Bergmann 1977 M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977.
- Bergmann – Zanker 1981 M. Bergmann – P. Zanker, „‘Damnatio memoriae’. Umgearbeitete Nero- und Domitiansporträts. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und des Nerva“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut* 96, 1981, 317–412.
- Blanck 1969 H. Blanck, *Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern*, Roma: “L’Erma” di Bretschneider, 1969.
- Bonamente 2002 G. Bonamente, „Il ruolo del senato nella divinizzazione degli imperatori“, u: J.-M. Carrié – R. Lizzi Testa (ur.), *“Humana Sapit”. Études d’Antiquité Tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini. (Bibliothèque de l’Antiquité Tardive 3.)*, Turnhout: Brepols Publishers, 2002, 359–381.
- Boschung 1993 D. Boschung, *Die Bildnisse des Augustus, Das römische Herrscherbild, I. Abteilung*, Berlin 1993.
- Bulić 1984 F. Bulić, „Bakhov kipiće našast u Trogiru“, u: N. Cambi (ur.), *Frane Bulić, Izabrani spisi*, Split 1984, 477–479.
- Cambi 1980 N. Cambi, „Antička Narona – urbanističkatopografija i kulturni profil grada“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka, znanstveni skup Metković 4.-7. X. 1977.*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split 1980, 127–153.
- Cambi 2000 N. Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- Cambi 2004 N. Cambi, „Kiparstvo na Braču u antičko doba“, *Brački zbornik* 21, 2004, 239–272.
- Cambi 2006 N. Cambi, „The Relief on the Architrave of the Western Gate of Diocletian’s Palace in Split“, u: S. Mucznik – Y. Turnheim – T. Michaeli (ur.), *ΚΑΛΑΘΟΣ, Studies in Honour of Asher Ovadiah*, Tel Aviv 2006, 143–154.
- Cambi 2006a N. Cambi, „Il mare come deposito naturale“, u: I. Radić Rossi (ur.), *Archeologia subacquea in Croazia. Studi e ricerche*, Venezia 2006, 105–116.

- Cambi 2006b N. Cambi, „Antički Epidaur“, *Dubrovnik. Časopis za književnost i znanost*, n.s., god. XVII, br. 3, 2006, 185–217.
- Cambi 2007 N. Cambi, „Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja“, *Archaeologia Adriatica* 1, Zadar 2007, 85–109.
- Cambi 2007a N. Cambi, „Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja“, *Mogućnosti*, god. 54, br. 7–9, Split 2007, 1–18.
- Cambi 2008 N. Cambi, „Bilješke o skulpturalnoj baštini“, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju: pax et bonum FF-AM*, Sinj 2008, 73–89.
- Cambi 2010 N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. st.)*, Split 2010.
- Cambi 2012 N. Cambi, „Lošinjski kip u svjetlu Plinija Starijeg i Pauzanije“, u: *Podvodna arheologija i nalaz brončane statue atleta Apoksiomena: zbornik radova sa znanstvenog skupa, 10. svibnja 2011.*, Mali Lošinj 2012, 41–55.
- Cambi 2012a N. Cambi, „Un sarcofago crittocristiano dell’ isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia“, u: R. Alcoy – D. Allios – M. A. Bilotta – L. Catalano – M. Gianandrea – G. Mallet – V. Lucherini (ur.), *Le plaisirs de l’ art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l’ œuvre d’ art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Paris 2012, 90–93.
- Cambi 2013 N. Cambi, „Herkul na Braču“, *Klesarstvo i graditeljstvo* XXXIV, 1–2, svibanj 2013, 5–19.
- Cambi 2014 N. Cambi, „Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valerija na tzv. Malom slavoluku u Galerijevoj palači u Solunu“, u: I. Basić – M. Rimac (ur.), *Spalatumque dedit ortum: zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, Split 2014, 135–148.
- Cambi 2016 N. Cambi, „Uvod u punu slobodu kršćanstva. Galerijev edikt o slobodni kršćanstva od 30. travnja 311.“, u: Ž. Radić (ur.), *Liber amicorum: zbornik radova posvećen Antunu Cvitaniću*, Split 2016, 43–52.
- Cambi 2017 N. Cambi, „Prisca in the Frieze of Diocletian’s Mausoleum in Split“, u: E. Voutiras – E. Papagianni – N. Kazakidi (ur.), *Bonae Gratiae. Essays on Roman Sculpture in honour of Professor Theodosia Stefanidou-Tiveriou*, Thessalonike 2017, 197–204.
- Cambi 2017a N. Cambi, *Dioklecijanov lik između realnosti i transcendencije. Artistički, ikonografski i sociološki aspekti*, Split 2017.
- Cambi 2018 N. Cambi, „Funerary Monuments and Quarry Management in Middle Dalmatia“, u: K. Marasović – D. Matetić-Poljak (ur.), *ASMOSIA XI. Interdisciplinary Studies of Ancient Stone, Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA, Split 18. – 22. May 2015*, Split 2018, 827–838.
- Cambi 2020 N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.
- Cambi 2021 N. Cambi, *Split u antici. Dioklecijanova palača, Dioklecijan nakon abdikacije. Bilješke uz neka otvorena pitanja*, Split 2021.

- Cambi 2022 N. Cambi, „Antika u Opuzenu“, *Arheološki radovi i rasprave* 21, Zagreb 2022, 111–124.
- Cambi – Prijatelj 2019 N. Cambi – I. Prijatelj, „Monumentalna fontana na splitskoj Rivi. Ikonografska pitanja“, *Kulturna baština* 45, 2019, 353–384.
- Casson 2002 L. Casson, *Libraries in the Ancient World*, New Edition, Yale University Press 2002.
- Clauss 1999 M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*, Stuttgart – Leipzig 1999.
- Di Maria 1088 S. Di Maria, *Gli archi onorari di Roma e dell' Italia romana*, Roma 1988.
- Dukić 2015 B. Dukić, *Augusteum Aenonae*, diplomski rad, Sveučilište u Splitu, Split 2015.
- Ducos 1995 M. Ducos, *Le tombeau, Locus religiosus. La mort au quotidien dans mond romain*, Paris 1995.
- Eck 2016 W. Eck, „Der Senat und der Herrscherkult, Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches – Organisation, Kommunikation und Repräsentation“, *Akten der Tagung in Zürich 25. – 27. 9. 2014.*, Berlin 2016, 37–56.
- Engemann 2007 J. Engemann, „Der Konstantinsbogen“, *Imperator Flavius Conastantinus (Konstantin der Grosse)*, Ausstellungskatalog, Mainz 2007, 85–89.
- Fischer 1996 G. Fischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996.
- Gennaccari 2006 C. Gennaccari, „Novità dai manoscritti del Settecento sui sarcofagi del Museo Pio Cristiano in Vaticano“, u: R. Harreither – P. Pergola – R. Pillinger – A. Pülz (ur.), *Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae: Vindobonae 19.-26.9.1999 / Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel. Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie in Wien vom 19. bis 26. September 1999*, Wien 2006, 387–410.
- Glavičić 1999 M. Glavičić, „Mithräen sub divo in den Dörfern Vratnik und Prozor bei Otočac (Arupium)“, *Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova dob*, *Archäologia Poetoviensis* 2, Ptuj 2001, 221–231.
- Glavičić 2013 M. Glavičić, *Kultovi antičke Senije*, Zadar 2013.
- Hertel 2013 D. Hertel, *Die Bildnisse des Tiberius. Das römische Herrscherbild*, Wiesbaden 2013.
- Ivčević 1998 S. Ivčević, „Carske statue s Visa“, *Histria Antiqua* 4, Pula 1998, 75–84.
- Jadrić-Kučan 2012 I. Jadrić-Kučan, „Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, 2012, 41–66.
- Jadrić – Miletić 2008 I. Jadrić – Ž. Miletić, „Liburnski carski kult“, *Archaeologia Adriatica* 11, 2008, 75–90.
- Kreikenbom 1992 D. Kreikenbom, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert n. Chr.*, Berlin - New York 1992.
- Jeličić Radonić 2005–2007 J. Jeličić Radonić, „Aurelia Prisca“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41, Split 2005–2007, 5–22.

- Jeličić Radonić 2008 J. Jeličić Radonić, „Tragovi carskoga kulta u Saloni“, u: H. Tomas (ur.), *Signa et litterae II, Mythos – cultus – imagines deorum*, Zagreb 2008, 83–104.
- Jeličić Radonić 2009 J. Jeličić Radonić, „Diocletian and the Salona Urbs Orientalis“, u: N. Cambi (ur.), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009, 307–333.
- Jeličić Radonić 2011 J. Jeličić Radonić, „Venus in the Salona Urbs Orientalis“, T. Nogales Basaratte – I. Roda (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusion I*, Roma 2011, 305–311.
- Kienast 1996 D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996².
- Klasični Rim 2014 M. Šegvić – D. Marković (ur.), *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, katalog izložbe, Zagreb 2014.
- Künzl 1998 E. Künzl, *Der römische Triumph. Siegfiefern im antiken Rom*, München 1988.
- Kovacs 2016 M. Kovacs, *Umarbeiten als ‚kulturelles Schicksal‘ – Zu Sinn und Funktion von Umarbeitungen und Umwidmungen ptolemäischer Herrscherporträts. Eikones Portraits en contexte Recherches nouvelles sur les portraits grecs du Ve au Ier s. av. J.-C.*, Venosa (Osanna edizioni s.r.), 2016.
- Lahusen – Formigli 2001 G. Lahusen – E. Formigli, *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik*, München 2001.
- Lahusen 2010 G. Lahusen, *Römische Bildnisse. Auftraggeber, Funktionen, Standorte*, Mainz 2010.
- Leksikon antičkih autora 1996 D. Škiljan (ur.), *Leksikon antičkih autora*, Zagreb 1996.
- Letzner 2005 W. Letzner, *Das römische Pula. Bilder einer Stadt in Istrien*, Mainz 2005.
- L' Orange et al. 1984 H.P. L' Orange – R. Unger – M. Wegner, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantinssöhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984.
- Marin 1998 E. Marin, „Basilique et baptistère paléochrétiens de Sv. Vid a Naronā“, u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Citta del Vaticano – Split 1998, 475–506.
- Marin 2021 E. Marin (ur.), *Augusteum Naronitanum, Vid – Zagreb 2021*.
- Maršić 2014 D. Maršić, „O ikonografiji i atribuciji salonitanskoga lorikata“, *Tusculum 7*, Solin 2014, 7–30.
- Maršić 2020 D. Maršić, „Studije o isejskoj carskoj skupini (II) - Isejski lorikat iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu“, *Tusculum 13/2*, 2020, 7–20.
- Matijašić 1996 R. Matijašić, *Antička Pula*, Pula 1996.
- Nel mare dell'intimità* 2017 R. Auriema (ur.), *Nel mare dell'intimità. L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico. Trieste, ex Pescheria – Salone degli Incanti, 17 dicembre 2017 – 1 maggio 2018*, katalog izložbe, Trieste 2017.
- Niemeyer 1968 H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin 1968.
- Pesando 1994 F. Pesando, *Libri e biblioteche, Vita e costumi romani antichi 17*, Roma 1994.
- Petriaggi 2003 R. Petriaggi (ur.), *Il satiro danzante*, Milano 2003.

- Popović 2017 I. Popović, *Porfir – moć careva i dostojanstvo bogova. Skulpture iz rimskih gradova i palata u Srbiji*, Beograd 2017.
- Rendić-Miočević 1953 D. Rendić-Miočević, „Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LV, Split 1953, 259–265.
- Stefanidou-Tiberiou 1995 Th. Stefanidou-Tiveriou, *ΤΟ ΜΚΡΟ ΤΟΞΟ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*, Athinai 1995.
- Suić 2002 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003².
- Tončinić – Cvetko 2021 D. Tončinić – M. Cvetko, *Rimski spoliji iz Tilurija. Vodič po triljskom kraju*, Zagreb 2021.
- Thiel 2006 W. Thiel, „Die „Pompeius-Säule“ in Alexandria und die Vier-Säulen-Monumente Ägyptens. Überlegungen zur tetrarchischen Repräsentationskultur in Nordafrika“, *Die Tetrarchie. Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*, Wiesbaden 2006, 248–322.
- Torlak 2017 A. Torlak, „Antički salonitanski spomenici Ivana Grubića Jablana“, *Peristil* 60, 2017, 9–20.
- Uglešić 2003 A. Uglešić, „O Naroni u istočnogotsko doba na temelju arheoloških nalaza“, *Diadora* 21, 2003, 201–212.
- Varner 2004 E. R. Varner, *Monumenta Graeca et Romana: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*, Leiden 2004.
- Vis-a-Vis 2021 J. Jovanović – B. Čargo – M. Bonačić Mandinić (ur.), *Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2021.
- Vješnica – Ordulj 2020 B. Vješnica – D. Ordulj, „Restauriranje antičke carske skulpture iz Visa“, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 113/2, 2020, 473–493.

NENAD CAMBI

HABENT SUA FATA SCULPTURAE

Statues and various other works of art adorned cities and other settings of the ancient world, and their number was considerable. However, such artworks have only rarely reached us in a well-preserved state. In most cases, they were deliberately damaged, destroyed, or discarded, and their condition at the time of discovery often makes reconstruction difficult or impossible. The phenomenon of destruction is generally not accidental; rather, it usually depends on the social or ideological circumstances prevailing within a given community at a particular moment in time.

The author of this study seeks to systematize the methods and reasons for the destruction of ancient artworks. Most frequently, destruction was intentional and motivated by political or ideological considerations. The Romans (specifically the Senate) introduced the penalty of *damnatio memoriae* (“condemnation of memory”) for emperors who had incurred disfavor, which entailed the destruction of their statues and inscriptions. There were, however, other forms and motives for deliberate destruction as well. This phenomenon became particularly pronounced during the transitional period from traditional Roman religion to Christianity. Christians regarded pagan gods as demons capable of causing harm, and their destruction also served to signal the advent of a new era. As a result, entire urban areas and architectural settings in which such statues were displayed were degraded or dismantled. In some cases, statues were thrown into the sea or other bodies of water to erase all traces of them. At times, marble was reused as building material, while bronze statues were melted down and converted into raw material. Particularly noteworthy is the phenomenon of the re-semanticization of statues, whereby older forms were endowed with new meanings.

In more recent times, explosives have replaced levers, hammers, ropes, and nooses as instruments of destruction, with motives most often political or religious in nature.

For these reasons, the author has chosen as both the title and the guiding motto of this study a quotation attributed to the Roman writer Terentianus Maurus: *pro captu lectoris habent sua fata libelli/sculpturae*.

Keywords: *sculpture, decomposition, destruction*